

Barbara NOWAK

ORCID: 0000-0002-5211-3643

*Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej
w Krakowie*

Joanna KURKIEWICZ

ORCID: 0009-0004-4180-3528

*Górnośląska Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Kard. Gustawa Hłonda
w Mysłowicach*

Zastosowanie pedagogii ks. Bronisława Markiewicza w procesie wychowania dzieci w wieku przedszkolnym — wybrane konteksty historyczne

Abstract: Application of the pedagogy of Fr. Bronisław Markiewicz in the process of upbringing of pre-school children — selected historical contexts

This article addresses the pedagogy of Father Bronisław Markiewicz in relation to education of pre-school children. His educational work among children and young people from poor families has been recognized by those involved in helping socially excluded children and families. While he was still alive, Father Bronisław Markiewicz carried out a lively journalistic activity in which he promoted the pedagogical postulates he had worked out, encouraging them to be put into practice for the sake of the chief aim, which was the welfare of the youngest members of society. In this way, his socio-educational activities became known in the Polish lands of the three partitions, but also enjoyed great popularity in the Austro-Hungarian monarchy, finding imitators in those running homes for the protection of children and young people. Fr. Bronisław Markiewicz's main educational slogan, "Restraint and work," were implemented in his daily work with great perseverance and respect for his pupils. The basis of understanding was dialogue, through which the pupil became an equal partner in his efforts to succeed in his studies and to acquire the skills to cope with adult life after leaving the educational establishment.

Keywords: education, primary education, care activities, early childhood care homes, social exclusion, dialogue-based partnership, moral education, religious education, preparation for adult life, material and spiritual support, housing policy for the poor, social assistance

Słowa kluczowe: edukacja, edukacja podstawowa, działalność opiekuńcza, domy opieki nad dziećmi, wykluczenie społeczne, partnerstwo oparte na dialogu, wychowanie moralne, wychowanie reli-

gijne, przygotowanie do dorosłego życia, wsparcie materialne i duchowe, polityka mieszkaniowa dla ubogich, pomoc społeczna

Wstęp

Ksiądz Bronisław Markiewicz jest zaliczany do grona czołowych pedagogów podejmujących trud pracy wychowawczej wśród dzieci i młodzieży pochodzących z trudnych środowisk społecznych. Dążąc do zgłębiania wiedzy pedagogicznej, zafascynowany podstawami duchowości zarówno św. Franciszka Salezego, jak i św. Jana Bosco, wstąpił do Towarzystwa św. Franciszka Salezego w Turynie, którego założycielem był św. Jan Bosco. Po powrocie do Polski w 1892 r. poświęcił się całkowicie wychowaniu dzieci i młodzieży, zakładając w tym celu w Miejscu Piastowym Instytut Wychowawczy „Towarzystwo Powściągliwość i Praca”.

W pracy z ubogimi dziećmi i ich rodzinami zwracał wielką uwagę zarówno na pomoc materialną, jak i duchową, twierdząc, że tylko w ten sposób można oczekiwać harmonijnego rozwoju człowieka. Gdy zakładał szkoły działające przy wspomnianym Instytucie, jednym z jego priorytetowych celów było przygotowanie młodych ludzi do dorosłego życia, w którym mogli korzystać z wiedzy zdobytej pod kierunkiem wybitnych pedagogów (Łuczyński, 2020, s. 64–80).

W tym też celu założył zgromadzenie zakonne inspirowane duchowością Jana Bosco, w którym naczelnym zadaniem pracy wychowawczej miało być posługiwanie się dialogiem, opartym na szacunku i pełnym zrozumieniu wychowanka.

Podstawowe założenia wychowawcze ks. Bronisława Markiewicza

System wychowawczy ks. Bronisława Markiewicza, oparty na powściągliwości i pracy, jeszcze podczas jego życia znalazł zastosowanie w pracy zakładów wychowawczych dla małych dzieci, działających na obszarach Krakowa w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Powściągliwość, czyli refleksja nad samym sobą, oznaczała działania prowadzące do rozwinięcia pozytywnych cech charakteru i woli. Zwracano więc uwagę na doskonalenie następujących cnót: skromności, uczciwości i pokory, co starano się osiągnąć przez modlitwę i proste czynności, określane pracą codzienną, która były zdolne wykonać dzieci w wieku 4–7 lat. Modlitwa towarzyszył zarówno dziecięcej zabawie, nauce, jak i wspomnianym prostym, codziennym pracom. Wielką wagę przywiązywano do właściwego organizowania czasu zabawy i nauki, co miało wzbogacać wychowanków i zapewnić im wszechstronny, harmonijny rozwój (*Krakowskie zakłady poświęcone ochronie dzieci*, 1915, s. 37).

Wśród metod stosowanych w wychowaniu dzieci w wieku 3–7 lat materiał źródłowy wskazuje następujące: uprzedzająca, przykład wychowawców, wychowanie przez pracę. Szczególnie znacząca była metoda uprzedzająca, realizowana przez świadome oddziaływania wychowawców na budowanie pozytywnych relacji z dziećmi, opartych na zrozumieniu dziecka i wspieraniu go w rozwiązywaniu różnorodnych trudności.

W ten sposób tworzył się bardzo bliski i serdeczny kontakt wychowanka i wychowawcy oparty na wzajemnym zaufaniu i życzliwości (Markiewicz, 1911, s. 10–11).

W procesie wychowania małych dzieci bardzo ceniono osobisty przykład wychowawcy, gdyż zgodnie z nowoczesnymi trendami wychowawczymi zdawano sobie sprawę, iż dziecko drogą naśladownictwa przyswaja wiedzę o otaczającym środowisku i gromadzi doświadczenia życiowe. Osobisty przykład wychowawcy zachęcał do pozytywnych zachowań i nawiązywania pozytywnych relacji społecznych (tamże).

Wśród metod wychowawczych były nagrody i kary, które dzielono na naturalne i sztuczne. Do pierwszych zaliczano te, które wynikały z określonych sytuacji, a drugie stanowiły działania wychowawcze zaplanowane w celu dokonania zmian w osobowości wychowanka.

Najbardziej ceniono naturalne metody wychowawcze, które wprawdzie nie przynosiły szybkiego efektu, jednak były bardzo skuteczne w wychowaniu moralnym. Założenia te wskazywały na wielkie przywiązanie wychowawców zakładu do założeń naturalistycznych. Karą stosowaną w wychowaniu podopiecznych zakładu było m.in. okazywanie niezadowolenia gestem, słowem czy spojrzeniem, a także upomnienie, nagany, wymówka, odebranie dziecku możliwości pełnienia jakiejś funkcji czy też określonych przywilejów. Istotną funkcję w wychowaniu podopiecznych pełniła praca, którą traktowano jako ważny czynnik kształtowania świata wartości wychowanków. Wielką wagę przywiązywano do działań fizycznych na łonie przyrody, stąd też podejmowano usilne zabiegi o posiadanie ogrodu; istniał również ogród warzywny, kwiatowy, które wspólnie uprawiano. O dużym znaczeniu pracy świadczyły starania wychowawców zakładu o możliwość wykonywania przez młodzież prostej pracy zarobkowej (1906)¹.

Realizacja założeń pedagogicznych ks. Bronisława Markiewicza w Domu Ochrony Małych Dzieci w Krakowie

Popularność haseł pedagogicznych zainspirowanych przez założyciela „Powściągliwości i Pracy” spowodowała, że one były one realizowane w wielu in-

¹ Por. też: *Sprawozdanie z działalności Stowarzyszenia Służby Katolickiej*, 1904.

stytucjach sprawujących opiekę nad małymi dziećmi, szybki oddźwięk znalazły zwłaszcza na obszarach zaboru austriackiego, w tym na terenie Krakowa, gdzie powyższe postulaty realizowano w instytucjach sprawujących opiekę nad małymi dziećmi. Jednym z nich było Dom Ochrony znajdujący się pod opieką Towarzystwa Dobroczynnego Krakowskiego, założonego w Krakowie w 1816 r. Była to instytucja przeznaczona dla dzieci w wieku 3–7 lat, jednak z biegiem czasu, wobec dużych potrzeb społecznych, opieką instytucjonalną obejmowano również starsze rodzeństwo dzieci — dziewczynki i chłopców do dziesiątego roku życia.

Wszystkie działania wychowawcze były ukierunkowane na jednostkę, co wiązało się z dążeniem do zapewnienia jej pełnego rozwoju. Starano się je dostosować do osobowości dziecka — do wieku, uzdolnień, zdrowia i ogólnych możliwości (*Stan zakładu osieroconych chłopców*, 1865, *Sprawozdanie zakładu św. Józefa*, 1889)². Specjalnymi działaniami wychowawczymi otaczano dzieci i młodzież z ówczesnego marginesu społecznego. Ważnym czynnikiem było kształtowanie posłuszeństwa, a w dalszym etapie ważnym czynnikiem socjalizacji była praca. W pracy z tymi podopiecznymi dążono do wyrobienia w nich z biegiem czasu świadomego poddawania się obowiązującej w zakładzie dyscyplinie i regulaminom. Kolejnym krokiem było wyzwalanie pozytywnych emocji u podopiecznych, przygotowanie ich do odgrywania w dorosłym życiu określonych ról społecznych przez kształtowanie umiejętności współpracy oraz służenia sobie nawzajem pomocą.

Bardzo ważna w wychowaniu była ówczesna nauka społeczna Kościoła katolickiego, za pierwszy obowiązek w wychowaniu uważano więc przekazywanie wiary. Twierdzono, że podstawą przekazu wiary jest przykład osobisty rodziców lub wychowawców, co było powszechne w wielu ówczesnych zakładach wychowawczych (Nowak, 2013, s. 67).

Pomimo takiej zachęty zdawano sobie sprawę, że nawet najbardziej pozytywne działania szkoły nie są w stanie naprawić negatywnego wpływu domowego środowiska wychowawczego, można jedynie starać się podjąć skuteczne działania naprawcze. Jednak należało pamiętać o tym, że wychowawcami w zakładzie powinny być osoby wierzące i o nienagannej opinii (*Sprawozdanie komitetu ochrony*, 1848).

Niejednokrotnie wyrażano przekonanie, że bez religii nie można uczynić z wychowanków dobrych ludzi. Stąd też twierdzono, że w szkole zakładowej nauka religii powinna odgrywać szczególną rolę. Dzieci, aby mogły wyrosnąć na szlachetnych ludzi, powinny poznać „stosunek Pana Boga do człowieka, a jednocześnie nauczyć się odpowiedniego stosunku do niego” (*Krakowskie zakłady poświęcone ochronie dzieci*, 1915, s. 35). Przy tym zwracano uwagę, że nauka re-

² Zob. też: Cian, 1991, s. 57; Dupanloup, 1857, s. 49; Moroz (red.), 1993.

ligii powinna być tak prowadzona, aby mogła prowadzić do pogłębienia wiary (tamże). Ponadto wyrażano opinię, że nie wystarczy tylko wychowanie religijno-moralne, ale powinno to być prawdziwe wychowanie chrześcijańskie. Twierdzono, że wychowanie religijne jest o wiele ważniejsze, a tym samym trudniejsze niż sama nauka religii.

Podstawowym elementem wychowania chrześcijańskiego powinno być przyzwyczajanie wychowanków do praktyk religijnych. Wychowanie powinno opierać się przede wszystkim na dobrym przykładzie nauczycieli-wychowawców. Stąd też nauczycielami i wychowawcami dzieci miały być osoby wierzące, całe wychowanie oparto na zasadach chrześcijańskich, co rzutowało na stosowane metody wychowawcze, wśród których były zarówno środki naturalne, jak i duchowe, czyli praktyki religijne (*Sprawozdanie Towarzystwa Rady Opiekunczej*, 1906, s. 133).

W programach szkolnych oraz w podręcznikach były zawarte również treści religijne. Wyrazem wychowania religijnego była także przynależność wychowanków do bractw dziecięcych, w tym przede wszystkim do Bractwa Aniołów Stróżów. Stanie się członkiem tego Bractwa, miało zapewnić im stałą opiekę Anioła Stróża, uczyć cnót pobożności, mądrości i miłosierdzia dla ubogich (tamże).

Wychowanie religijne przekładało się na regularne korzystanie z sakramentów świętych: komunii i spowiedzi. Materiał źródłowy wspomina dość często o tych praktykach. Wszyscy wychowankowie uczestniczyli każdej niedzieli w mszy świętej. Zwracano też uwagę na odpowiednie przygotowanie wychowanków do uczestnictwa we mszy. W zakładzie znajdowała się również kaplica, o czym wspomina również materiał źródłowy. Wielką wagę przywiązywano do modlitwy codziennej, porannej i wieczornej, którą można było odmówić bądź przy swoim łóżku, bądź w kaplicy (*Organizacja i Ustawy*, 1817)³.

Ważnymi elementami wychowawczymi w zakładzie były: modlitwa, nauka religii, a także rekolekcje, które organizowano dla wychowanków. Przyzwyczajano ich do uważnego słuchania kazań, które, jak twierdzono, „powinny na długo zapaść w sercach i uszach wychowanków” (tamże)

Za wykonywanie praktyk religijnych bezpośrednio byli odpowiedzialni wychowawcy, ale niejednokrotnie włączano w to starszych wychowanków, najczęściej tych, których postępowanie moralne było nienaganne, ich zadaniem było „pomaganie innym podopiecznym w dojściu do zbawienia” (1817 [???]).

Innym ważnym elementem wychowania religijnego było regularne odczytywanie dzieciom tekstów Pisma św., co miało służyć kształtowaniu właściwych zasad życia w zakładzie opartych na Ewangelii.

³ Zob. też: Księga normalistów, to jest głównych rozporządzeń Rady Ogólnej Towarzystwa Dobroczynności w czerwcu 1854 roku, zaprowadzona 1854–1870, sygn. TD 9.

Tabela 1. Przynależność wychowanków Domu Ochrony Małych Dzieci w Krakowie do Bractwa Aniołów Stróżów w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

Nazwisko i imię podopiecznego	Rok	Sierota/Ubogi
Józef Wolski	1833	Sierota: ma matkę i ojczyma
Franciszek Kopf	1839	Sierota: ojciec i matka na służbie
Andrzej Kopf	1841	Sierota: ojciec i matka na służbie
Franciszek Pietrusiński	1837	Sierota: ojciec i matka zmarli
Ludwik Krzywda	1837	Sierota: matka wyrobница
Józef Maliszewski	1847	Sierota: matka akuszerka
Józef Gąsiorowski	1849	Sierota: ma macochę, ojciec kucharz w Krakowie
Teofil Gryczpan	1846	Sierota: ojciec i matka zmarli
Fryderyk Ibaner	1839	Sierota: matka na służbie
Franciszek Chylnicki	1883	Sierota: ojciec nieznany, matka służąca
Jan Czyżewski	1898	Sierota: ojciec i matka zmarli
Adam Chorąży	1915	Sierota: ojciec zmarł, matka służąca
Jan Gorzkowski	1876	Sierota: ojciec krawiec zmarł, matka służąca
Franciszek Gumiński	1875	Sierota: ojciec żyje w Bukowinie, matka nieślubna w zakładzie dla obłąkanych
Szczepan Kosiński	1839	Sierota: ojciec i matka zmarli
Franciszek Waclawczyk	1838	Sierota: ojciec i matka zmarli
Franciszek Koperski	1839	Ubogi
Rozalia Koperska	1839	Ubogi
Sebastian Redel	1843	Ubogi
?Tarkowska ze Skowrońskich	1843	Ubogi
Franciszek Jabłoński	1843	Ubogi
Salomea Sadowska	1853	Ubogi
Marianna Radomska	1853	Ubogi
Magdalena Różycka	1853	Ubogi
Rozalia Rumnińska	1851	Ubogi
Józef Bogusiński	1854	Ubogi
Katarzyna Bogusińska	1858	Ubogi
Katarzyna Madejówna	1851	Ubogi
Józefa Madejówna	1853	Ubogi
Rozalia Kryszkierówna	1851	Ubogi
Elżbieta Kryszkierówna	1851	Ubogi
Rozalia Różycka	1859	Ubogi
Józefa Bonecka	1865	Ubogi
Katarzyna Swarzycka	1879	Ubogi
Tomasz Gardela	1887	Ubogi
Genowefa Felkówna	1897	Ubogi
Jadwiga Kierszówna	1897	Ubogi
Barbara Kierszóna	1898	Ubogi
Magdalena Zelek	1899	Ubogi
Józef Feliński	1907	Ubogi
Kazimierz Feliński	1907	Ubogi

Źródło: Akta personalne dziewcząt zakładu Towarzystwa Dobroczyńności 1872–1913, sygn. TD 419; Akta sierot przyjętych do zakładu, sygn. TD 146: por. też Nowak, 2013, s. 57.

Udział wychowanków w nabożeństwach wynikał nie z nacisków czy z przymusu, ale z umiejętnego zachęcania do praktyk religijnych. Środki, którymi posługiwano się w wychowaniu religijnym, to: msza święta, modlitwa, nauka religii, rekolekcje i ćwiczenia dobrej śmierci, co nastąpiło pod wpływem popularności idei Jana Bosko u schyłku XIX i na początku XX w. W myśl jego idei jeszcze większą wagę przywiązywano do wychowania przez łagodność i dobroć, czemu miał służyć system prewencyjny, który „próbuję wychowania przez łagodność, pomagając człowiekowi przez przyjazną zachętę w przestrzeganiu prawa i dając mu w ten sposób do ręki najwłaściwsze i najskuteczniejsze środki...” (Łempicki, 1936)⁴.

System prewencyjny dążył nie tylko do przygotowania dorastającego człowieka do pełnienia określonej funkcji społecznej w dorosłym życiu, ale skutecznie pomagał w zrozumieniu swojego powołania w ostatecznej perspektywie. Zapewniano młodemu człowiekowi godne życie na miarę chrześcijanina, dając mu edukację elementarną, wprowadzając go w odpowiednie życie kulturowe, obdarowując miłością (Łempicki, 1936)⁵.

W materiale źródłowym z końca XIX i z początków XX w. znajdujemy wzmianki świadczące o tym, że w wychowaniu religijnym w Domu Ochrony Małych Dzieci stosowano zasady rozumności, religijności i miłości. Kierując się zasadą rozumności, zamierzano wdrożyć wychowanków do kierowania się w życiu codziennym zasadami opartymi na rozumie, a więc dokonywania wyborów zgodnych z przekonaniami religijnymi, a nie pod wpływem impulsu chwili. Posługując się rozumem, młody człowiek miał stawać się bardziej krytyczny co do oceny, wyboru i podejmowanych decyzji, potrafił w sposób racjonalny przeżywać każdy dzień swojego pobytu na ziemi. Rozum pomagać w osiągnięciu istotnej harmonii pomiędzy myślą i czynem. Rozum miał też pomagać podopiecznym w uświadamianiu sobie własnych zalet, zdolności, umiejętności, a to z kolei miało pobudzać ich do nieustannej pracy nad sobą ((*Krakowskie zakłady poświęcone ochronie dzieci*, 1915)⁶.

Zakończenie

W XIX i na początku XX w. sytuacja małych dzieci w wieku 3–7 lat była szczególnie trudna, biorąc pod uwagę duży odsetek ludności wiejskiej żyjącej w ubóstwie, emigrującej do dużych miast w celu poprawy swojej sytuacji życiowej. Nie znając zasad życia w wielkich ośrodkach miejskich, nie posiadając środków

⁴ Patrz też: Bosco, 1990; Braido, 1971; Harazim, 1934.

⁵ Por. też: Łempicki, 1936; Majorek, 1994; Markiewicz, 1912.

⁶ Patrz też: Meissner-Łozińska, 2002; Muczkowski, 1905; Ohler, 1862; Olearski, 1908.

do życia, które mogła im zapewnić praca, zasilali i tak już ogromne rzesze miejskich nędzarzy. Bardzo często były to rodziny wielodzietne, które nie były w stanie się utrzymać bez wsparcia społecznego. Dla wielu z nich jedynym ratunkiem, by przeżyć, było porzucanie własnych dzieci na ulicach miast, w bramach miejskich a w wielu przypadkach — skazywanie ich na śmierć głodową, lub w nurtach rzek. Ta sytuacja mobilizowała coraz szersze kręgi działaczy społecznych wrażliwych na krzywdę drugiego człowieka. Jednym z nich był właśnie ks. Bronisław Markiewicz, a jego dzieło miłosierdzia, ukierunkowane na najuboższe dzieci i młodzież, natrafiało na podatny grunt w wielu miejscach zaborczej rzeczywistości polskiego społeczeństwa. Dzięki takim działaniom udało się organizować instytucje obejmujące opieką małe dzieci, które narażone były na wykluczenie społeczne, podobnie jak ich rodzice.

Nowoczesna, jak na tamte czasy, misja wychowania, realizowana m.in. w Domu Ochrony Małych Dzieci Towarzystwa Dobroczynnego Krakowskiego, stała się inspiracją do podobnych działań w zaborze austriackim i monarchii austro-węgierskiej.

Bibliografia

Źródła

Akta personalne dziewcząt zakładu Towarzystwa Dobroczynności 1872–1913, sygn. TD 419.

Akta sierot przyjętych do zakładu, sygn. TD 146.

Krakowskie zakłady poświęcone ochronie dzieci. Sprawozdanie biura centralnego Związku Okręgowego Stowarzyszeń Zakładów i Instytucji poświęconych Ochronie Dzieci w Krakowie o stanie działalności Zakładów dobroczynno-Wychowawczych w Krakowie i okolicy, Kraków 1915.

Księga normalistów, to jest głównych rozporządzeń Rady Ogólnej Towarzystwa Dobroczynności w czerwcu 1854 roku, zaprowadzona 1854–1870, syn. TD 9.

Organizacja i Ustawy Towarzystwa Dobroczynności Wolnego Miasta Krakowa, Kraków 1817.

Sprawozdanie Komitetu ochron dla małych dzieci w Krakowie za rok 1848, 1848.

Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Rady Opiekuńczej w Krakowie za rok 1906.

Sprawozdanie z działalności Stowarzyszenia Służby Katolickiej w Krakowie za czas 1897–I VII 1904, Kraków 1904.

Sprawozdanie Zakładu św. Józefa dla osieroconych chłopców w Krakowie za rok 1888, 1889.

Stan zakładu osieroconych chłopców świętego Józefa, pod opieką Komitetu Dam i zarządkiem Zgromadzenia Braci św. Józefa w Krakowie 1864, 1865.

Opracowania

Bosco, T. (1990). *Ksiądz Bosko wychowawca*. [Przeł. A. Gryczynska]. Warszawa: Wyd. Salezjańskie.

Braido, P. (1971). *System wychowawczy księdza Bosco*. [Przeł. I. Kuczkiwicz]. Warszawa: Wyd. Salezjańskie.

- Cian, L. (1999). *Wychowanie w duchu ks. Bosco*. Przeł. I. Gutewicz. Warszawa: Wyd. Salezjańskie.
- Dupanloup, F. (1857). *O edukacji, czyli wychowaniu*. Przeł. P. Jankowski. Warszawa.
- Harazim, F. (1934). *System wychowawczy św. Jana Bosko*. W: *Wychowanie chrześcijańskie jako problem duszpasterski*. Kielce: Drukarnia św. Józefa na Karczówce, 55–65.
- Łempicki, S. (1936). *Polskie tradycje wychowawcze*. Warszawa: Nasza Drukarnia.
- Łuczynski, A. P. (2020). *Wartość pedagogii Bronisława Markiewicza w kontekście współczesnych wyzwań pedagogicznych*. „Rozprawy Społeczne”, 14, nr 4.
- Majorek, C. (1994). *Mysł pedagogiczna na ziemiach polskich pod zaborem austriackim 1772–1918*. W: S. Michalski (red), *Nauki pedagogiczne w Polsce: Tradycje, współczesność, przyszłość*. Bydgoszcz: Wyd. Uczelniane WSP, 161–186.
- Markiewicz, B. (1911). *Przewodnik dla wychowawców młodzieży opuszczonej*. T. 1. Miejsce Piastowe: Tow. „Powściągliwość i Praca”.
- Markiewicz, B. (1912). *Różne rodzaje dobrego wychowania młodzieży*. W: *Przewodnik dla wychowawców młodzieży opuszczonej oraz wskazówki do rozwiązywania kwestii socjalnej*. Miejsce Piastowe: Tow. „Powściągliwość i Praca”.
- Meissner-Łozińska, J. (2002). *Placówki opieki nad dzieckiem w Krakowie w okresie autonomii galicyjskiej*. W: A. Meissner (red.) *Galicja i jej dziedzictwo*. T. 16. Rzeszów: Wyd. URz, 94–113.
- Moroz, W. (red.) (1993). *Dzieło, myśl, duchowość ks. Bronisława Markiewicza (1842–1912)*. Marki-Struga: Michalineum.
- Muczowski, J. (1905). *Przymusowe wychowanie zaniedbanej młodzieży*. Kraków: Drukarnia „Czasu”.
- Nowak, B. (2013). *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Towarzystwa Dobroczynnego Krakowskiego w XIX i na początku XX wieku*. Ružomberok: Katolicka univerzita w Ružomberku.
- Ohler, A. C. (1862). *Lehrbuch der Erziehung und des Unterrichts: Eine systematische Darstellung des gesamten katholischen Volksschulwesens für Gestliche und Lehrer*. Mainz: Kirchheim.
- Oleński, B. (1908). *W sprawie sieroci*. Kraków: Drukarnia Związkowa.